

УДК 81'42:801.6

Тарасова О. А.,

докторант,

Київський національний лінгвістичний університет

tarassovaolena@gmail.com

АРХЕТИПНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ХУДОЖНІХ КОНЦЕПТІВ: НА МАТЕРІАЛІ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація

Методика концептуального аналізу поетичних текстів отримує за висхідну основу механізми інформаційного та ментального моделювання й передбачає опис системи художніх концептів із подальшим зверненням до її інструментального словесно-образного втілення з опорою на характеристику тих аспектів, що лежать у її підґрунті. У дослідженні у колі зору знаходяться віршовані тексти французьких поетів ХІХ століття, а саме: “LePapillon” А. де Ламартіна та “LesPapillons” Ж. де Нерваля. Мета розвідки – виявити архетипну основу художнього концепту “метелик” та відслідкувати її актуалізацію мовними засобами у згаданих творах.

Ключові слова: архетип, міф, поетична інформація, художній концепт.

Summary

The methodology of conceptual analysis of poetic texts is based on mechanisms of information and mental modeling and involves the description of the system of literary concepts with further reference to its instrumental verbal figurative realization and characteristic aspects. Our research is devoted to the poems by the French poets of the 19th century such as “Le Papillon” by A. De Lamartine and “Les Papillons” by G. de Nerval. The objective of the trial is to model the structure of the literary concept “papillon” through defining its archetypal basis and tracing down its actualization with linguistic means in the works mentioned above.

Key words: archetype, myth, poetic information, literary concept.

Поява не тільки нових об'єктів лінгвістичного розгляду, а й перегляд традиційних проблем з новітніх позицій відповідає сучасним пріоритетам лінгвопоетичних студій, спрямованих на впровадження інтегративних тенденцій у методи і підходи до аналізу різних художніх творів (Л. Белєхова, О. Воробйова, В. Маслова, Ж. Маслова, Г. Москальчук, В. Ніконова, І. Тарасова). Методика концептуального аналізу поетичних текстів отримує за висхідну основу механізми інформаційного та ментального моделювання й передбачає опис системи художніх концептів із подальшим зверненням до її інструментального словесно-образного втілення з опорою на характеристику тих аспектів, що лежать у її підґрунті. При цьому враховуємо, що відображення художньої картини світу крізь призму мовної свідомості письменника пов'язується із питаннями прирощення поетичної інформації у межах віртуальної реальності тексту, де за допомогою мовних знаків спостерігається образне відбиття дійсності (об'єктивної чи можливої). Отже, мистецька маніфестація, подія поетичного письма, і є актом творення віртуальної реальності. У визначенні специфіки представлення у просторі

поетичного тексту віртуальної реальності виходимо з визначення терміну “концепт” як інформаційної структури відображення знань та досвіду людини (О. Кубрякова). У лінгвокогнітивних працях концепт розглядається здебільшого як ментальна сутність, що має “пошарову” структуру [11]. Отож, аналіз певних (зокрема, архетипного, прототипового, стереотипного, індивідуально-авторського) аспектів у репрезентації художніх концептів сприймається як комплекс ієрархічних компонентів цілісної структури, що зумовлюють використання мовних кодів для об’єктивації художніх концептів у поетичному тексті та підтверджують самоорганізаційний характер інформаційного руху текстової віртуальної реальності.

Застосування такого динамічного підходу стає досяжним на типологічному рівні та вимагає застосування комплексу методів і прийомів аналізу й інтерпретації поетичних структур, що відбувається в декілька етапів. Першопочатково, у дослідження включається архетипний аспект художніх концептів. У визначенні даного аспекту художнього концепту апелюємо до юнгіанської традиції тлумачення архетипу на кшталт символічної схеми чи формального поведінкового зразка, на основі котрих завдяки іманентним формоутворювальним законам з’являються сповнені змістом різноманітні образи, співвідносні феноменологічній структурі людської психіки включно із її свідомими та позасвідомими шарами. При цьому своє змістове наповнення першообраз отримує лише тоді, коли проникає до свідомості, наповнюючись матеріалом свідомого досвіду [6, 24]. Відтак, К. Юнг у своїй концепції особистості дотримується думки про необхідність подолання абсолютного протиставлення свідомого й позасвідомого та пошуку їхньої внутрішньої єдності і пропонує термін колективного позасвідомого, під яким розуміє сферу так званої “позасвідомої міфології”, котра включає образи, що отримали статус загального надбання людства; вони не є вродженими уявленнями, проте виступають вродженими можливостями уявлення, що знаходять свій прояв лише у творчо оформленому матеріалі у якості регулюючих принципів його формування [13, 228–229]. Проте не варто плутати архетип – образ позасвідомого та міфологічний образ, оскільки останній було піддано свідомій обробці. Архетипи ж являють собою “динамічний фактор, що проявляється спонтанно, та форма, яка протягом життя наповнюється змістом” [6, 24].

Зазначимо, що з позицій сучасної культурно-історичної психології характеристика позасвідомого здійснюється як рівня психічного відображення, в якому суб’єкт і світ репрезентуються як єдине та неподільне ціле; архетипи колективного позасвідомого виступають особливим класом прояву позасвідомого як надіндивідуальні надсвідомі явища, реальний факт існування котрих може бути зведений до передачі

досвіду людства з покоління в покоління та дискретності – безперервності свідомості (звідси – ідеї про потік свідомості) [1, 405]. Архетипи засвоюються суб'єктом / автором як зразки пізнання, що породжуються усією сукупнісною діяльністю людської спільноти. Це пізнання здійснюється позасвідомо, коли архетип акумулює найбільш цінний людський досвід, що досягається митцем у процесі художньої творчості [там само]. Такий підхід, за К. Юнгом, вимагає від дослідника художнього творчості йти шляхом зворотньої реконструкції першооснови праобразу [13, 229], тобто від кінцевого продукту (твору) до його витоків-архетипів.

У контексті аналізу художніх концептів літературного тексту подібне потрактування архетипу виступає співвідносно положень когнітивної лінгвістики щодо існування інформаційних передконцептуальних структур-конструктів “когнітивного позасвідомого” [17, 3-4]. Нагадаємо, принцип когнітивного позасвідомого передбачає превалювання у художній семантиці тих форм концептуалізації, котрі не є доступними до безпосереднього спостереження та стають тією чи іншою мірою досяжними тільки у процесі “глибинного прочитання” та реконструкції багатомірної семантико-когнітивної структури художнього тексту [5, 380].

Універсальний, інваріантний, зразковий, константний характер функціонування архетипу не виключає його уведення (у першу чергу, як фактору впливу) до сфери національних цінностей та історико-культурних орієнтирів. Архетип як загальнолюдський, а отже, впізнаваний, засіб передачі досвіду має національні та етнічні межі, а його “пробудження” (К. Юнг) у просторі тексту художнього твору відбувається на основі сприятливих / несприятливих обставин історичної доби. Цим пояснюється “ментальне розширення первинної моделі, що обумовлює варіативність його (архетипу – *О.Т.*) втілень у культурі (літературі) та своєрідну еволюцію” [3, 49].

Тому під час розгляду художніх концептів твору певного автора необхідним є уведення архетипного аспекту: у нашому розумінні як досвідно орієнтованого, гештальтного характеру структурування інформації суб'єктом / адресантом художнього тексту у межах дискурсу певної доби, що являє собою моделі репрезентації позасвідомого особистістю, виступаючи її інструментарієм для самотійного пізнання світу, інших суб'єктів та самої себе.

У статті об'єктом лінгвокогнітивних дослідів виступають віршовані тексти французьких поетів XIX століття, а саме: “Le Papillon” А. де Ламартіна та “Les Papillons” Ж. де Нерваля, де знаходить своє втілення художній концепт “метелик”. **Мета** розвідки – виявити архетипну основу художнього концепту “метелик” та відслідкувати її актуалізацію мовними засобами у згаданих творах.

Під час аналізу архетипної основи розглядуваного концепту в обраних поезіях варто враховувати множинність її варіативного втілення:

(а) міфологічне бачення образу метелика в історії цивілізації включно із релігійними та культурно-ціннісними орієнтирами;

(б) психологічне підґрунтя образу метелика у взаємозв'язку індивідуальних та колективних елементів його сприйняття;

(в) естетико-емоційне авторське осмислення анімалістичної художньої образності в контексті віршованого дискурсу модернізму та творчого доробку окремих французьких поетів-романтиків.

У пред'явленні аналізованого художнього концепту в межах текстової віртуальної реальності обидва автори обирають динамічний інформаційний аспект – у центрі опису опиняється рухлива поведінка метелика, а тому доцільним виявляється активне використання дієслівного мовного матеріалу. Зокрема, у поезії Ламартіна художній концепт “метелик” представлено поетичним образом польоту через дієслова *nager*, *s'enivrer*, які набувають змістового наповнення як “*voler*”. У сполучі із іменниками *parfum*, *lumière*, *azur*, *ciel* зазначені дієслівні елементи засвідчують широкий спектр можливостей, які отримує суб'єкт поетичного опису протягом свого існування, що, на перший погляд, не викликає негативних емоцій. Проте саме цей позитивний вектор опису підкреслює мінливий характер часового проміжку, що його надано для життя, спонукаючи, таким чином, до усвідомлення приреченості, закладеної в природному порядку речей. У цьому плані у віршованому творі Нерваля стрижневим елементом постає дієслово “*voltiger*”, зображаючи у такий спосіб швидкоплинність та стрімкий характер життя. Наведений комплекс мовних одиниць покликано відтворювати певний поетичний смисл – ефемерність життя як нетривалого періоду існування в очікуванні на звільнення. Коріння подібної ініціації метелика та станів життя і смерті перебуває у міфологічній площині.

Первинна, інваріантна основа міфу про метелика зводиться до наступного: символізм метелика як одного з представників комах веде до образу Великої Богині / Матері, який є відомим ще з часів палеоліту та виступає одночасним репрезентантом неба і землі, життя і смерті [2], вмістом “усіх попередніх утілень та надій майбутніх поколінь” [12]. Сюди ж відносимо значну кількість вірувань, прикмет, що пов'язують метеликів із образами духів померлих. Подібні уявлення присутні практично в усіх культурах [15, 728–729], що й підтверджує інваріантність асоціації метелика та душі, відслідковується зв'язок цієї комахи із потойбіччям. Так, в античній культурній традиції широко розповсюдженим є міф про Психею, молоду вродливу дівчину, що привабила самого Амура, ставши його жінкою та безсмертною богинею (зображується із крилами метелика за спиною) наперекір усім перешкодам [20, 62–63]. Ще одна антична легенда розповідає про Прометея, який змайстрував тіло людини із глини, а Афіна

вдихнула в середину метелика – символ душі – з метою оживлення [19, 400–401]. Таке порівняння метелика та душі, закріплюючись у мові (на грецькій “*psukhè*” одночасно позначає і душу, і метелика), отримує вже прототипове прочитання: у класичній античній традиції (Аристотель, Платон) утверджується позиція про те, що людська душа залишає тіло під виглядом метелика [18]. Більше того, метелик як “шляхетна” (“*noble*”) комаха виявляється зачиненою у тілі людини, а зі смертю останньої звільняється та отримує можливість повернутись до своїх священних та осяйних витоків. Саме таку мотивацію й знаходимо у поезії Ламартіна, де метелик “*Et sans se satisfaire, / [...] Retour ne enfin au ciel chercher la volupté !*”.

Установлення асоціативного зв'язку між образами метелика та Великої Богині апелює до одного з визначальних архетипів людства, а саме – до архетипу матері, множинність варіацій котрого криється саме у міфології [13, 217]. Матір виявляється головною фігурою там, де відбувається магічне перетворення та воскресіння [13, 218]. Політ метелика як вознесіння на небо постає похідним від мотиву Успіня Богородиці, яке, зі свого боку, має витoki у язичницьких віруваннях та продукує мотив відродження [13, 246]. Власне останнє нараховує, за К. Юнгом, декілька форм. У даному випадку, випадку Успіня, йдеться про відродження у межах індивідуального життя, що передбачає ідею *renovation* – оновлення, вдосконалення, та втілюється через процес трансмутації – зміна сутнісної природи людини, під час якого стає можливим перетворення смертної істоти у безсмертну, тілесного у духовне чи людського у божественне [13, 252–253]: *être humain* ↔ *papillon* ↔ *âme*.

Тож наголосимо, що сучасний психоаналіз закріпив за метеликом символізм ренесансу (фр. *renaissance*) [15, 729], тобто переродження, експлуатуючи дещо інший аспект символізму метелика – здатність до метаморфоз. Так, наприклад, Нерваль здійснює опис метелика через акумуляцію поетичних образів. Тут маємо метафоричне представлення метелика через квітку (*Le papillon, / fleur sanstige, / Qui voltige*), а також абстрактну сутність – гармонію (*Dans la nature infinie, / Harmonie / Entre la plante et l'oiseau!...*).

При цьому активним залишається й розгляд метелика як прагнення людини до світла, визнаючи у цьому прояв категорії несвідомого [2]. У цілому, із впевненістю можна говорити про наявність безперечного впливу архетипу матері на концептуальне уявлення про образ метелика. Інкарнація цих надбань до поетичного світовідтворення здійснюється через художні концепти.

У цілому, в індивідуально-авторській перспективі представлення аналізованого художнього концепту ключовими ознаками залишаються “ефемерність” та “чуттєвість”. Зокрема, відповідальними за першу концептуальну ознаку, ознаку ефемерності, виступають такі художні тропи як порівняння, що пропонують індивідуально-авторські “бачення”-аналогії між:

- комахою – поетичним натхненням – почуттям кохання (Нерваль): *Passe comme une pensée / De poésie ou d'amour*,
- комахою – відчуттям бажання (Ламартін): *Il ressemble au désir, qui jamais ne se pose*.

Наразі, постає питання: якщо кожен з поетів вибірково моделює дійсність, творить віртуальну реальність як відображення світу, відтворене в авторській перспективі, за рахунок яких механізмів відбувається така креативна маніфестація, як здійснюється її оформлення? Говорячи про сферу поетичного, ми стикаємося із питанням розкриття особливостей індивідуально-авторської візії сутностей (якостей, абстракцій, форм, станів, механізмів, процесів) (ір)реального світу, а отже, маємо справу із розглядом процесів художньої концептуалізації світу. Концептуалізація художня постає як “концептуалізація художньо-естетичного досвіду” [8, 37] індивідуально-авторською свідомістю, що рефлексує над тим чи іншим поетичним смислом, а продуктом подібних дій виявляється художній концепт – “результат вторинного осмислення, вторинної концептуалізації” [там само]. Не даремно концепти сприймаються у змістовому плані як глибинні смисли, згорнуті смислові структури тексту, котрі являють собою втілення інтенції (глибинної психологічної реакції на зовнішній подразник) – через неї – мотиву діяльності автора [7, 57]. Це виявляється суголосним до розуміння концепту як “згустку культури в свідомості людини” (Ю. Степанов), а потому – саме у вигляді концепту культура й входить у ментальний світ людини. Таке визначення фокусується на концептах як “енергетичних згустках культури”, де немає місця знанням поза емоціями [4, 14]. У літературному творі відбувається інтеріоризація культурного досвіду з метою прирощення поетичної інформації як акту креації через афективну складову творчої діяльності, оскільки “тільки емоційно значущі для окремого індивіда компоненти колективних уявлень можуть безпосередньо трансформуватися у його особистісні мотиви, у лінію його поведінки через акти самовідданості, акти ототожнення з одним з його “Я-образів”” [9, 104].

Тож ідентифікація художнього концепту “метелик” у творах Ламартіна та Нерваля здійснюється нами у межах розгляду французької мовно-поетичної свідомості доби романтизму та початку модернізму. Романтична платформа характеризується константною екзальтацією сфери відчуттів [див., напр., 10, 36], а модернізм відзначається гіпертрофованою увагою до тем жорстокості, хорору, потворного як реакція на “ошукані сподівання”, що встановилося в країні після великих революційних потрясінь. Закономірно, у фокусі опиняється позитивний аспект мотиву смерті, який, у свою чергу, реалізує один з домінантних концептів естетики французької літератури XIX століття – “*mal du siècle*”. Французький літературний модерн виявляє не стільки оновлення

поетичних сюжетів, скільки способу осягнення сучасного світу [16, 17], а естетика модерної французької літератури характеризується новітніми ідеалами *nouvelle poétique* та корелює із когнітивно-дискурсивною практикою продукування поетичної події – “un nouveau rapport du discours à un monde lui-même nouveau” [14, 73].

Потому цілком правомірним видається лівопоетологічний підхід до аналізу феномену художньо-естетичної діяльності, де концепт постає як особливий інформаційний конструкт, засіб репрезентації світоглядних інтенцій автора та втілення естетико-мистецьких настанов у межах поетичного дискурсу певної доби. У запропонованому контексті можемо говорити про художній концепт як ментальну одиницю індивідуально-авторської мовної свідомості, що формується за допомогою різних способів категоризації дійсності в умовах детермінованості загальнокультурними й національними факторами художнього дискурсу, передбачаючи при цьому спроможність до вербалізації у різноманітних формах. Художні концепти покликані експлікувати поетичні смисли, що є результатами процедури рефлексії над тим чи іншим художнім концептом індивідуально-авторської свідомості.

Потому, з опорою на позиції, що їх напрацьовано когнітивною поетикою, **перспективним** видається подальше усталення методики комплексного, інтегративного аналізу системи художніх концептів літературного твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-е Смысл, 2002. – 480 с.
2. Бабочка, символизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newacropol.ru/Alexandria/symbols/butterfly/>
3. Большакова А. Ю. Архетип – концепт – культура / А. Ю. Большакова // Вопросы философии. – 2010. – № 7. – С. 47–57.
4. Воробйова О. П. Річ як антиконцепт у творах художнього модернізму: лінгвофілософські аспекти естетики негативності / О. П. Воробйова. – Вісник КНЛУ. Серія “Історія. Економіка. Філософія”. – 2013. – Вип. 18. – С. 11–22.
5. Воробьёва О. П. Художественная семантика : когнитивный сценарий / О. П. Воробьёва // С любовью к языку : [сб. науч. трудов. Посвящается Е. С. Кубряковой]. – М. ; Воронеж : ИЯ РАН, Воронежский госуниверситет, 2002. – С. 379–384.
6. Давыдов А. И. Архетип: диапазон значений в прикладном психоанализе культуры / А. И. Давыдов // Символическое и архетипическое в культуре и социальных отношениях : материалы международной научно-практической конференции 5–6 марта 2011 года. – Пенза – Прага : Научно-издательский центр “Социосфера”, 2011. – С. 22–25.
7. Красных В. В. От концепта к тексту и обратно / В. В. Красных // Вестник МГУ. Серия “Филология”. – 1998. – № 1. – С. 53–70.
8. Маслова Ж. Н. Художественная концептуализация и когнитивное варьирование / Ж. Н. Маслова // Когниция, коммуникация, дискурс. – 2016. – № 12. – С. 36–51.

9. Меркулов И. П. Логика науки и индивидуальное творчество / И. П. Меркулов // Когнитивная эволюция и творчество. – М. : Directmedia, 2013. – С. 101–117.
10. Стендаль Ф. Жизнь Микеланджело / Ф. Стендаль. – М. : Олма Медиа Групп, 2013. – 128 с.
11. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : науч. изд-е / [ред. И. А. Стернин]. – Волгоград : ВГУ, 2001. – С. 58–65.
12. Энциклопедия символики и геральдики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.symbolarium.ru>
13. Юнг К. Г. Душа и миф : шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
14. Bertrand J.-P. Modernité et contemporanéité poétiques : l'héritage du XIX-e siècle / J.-P. Bertrand, P. Durand // Lendemains. – 2002. – Vol. 105/106. – P. 69-88.
15. Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres / [auteurs J. Chavalier, A. Gheerbrant]. – P. : Editions Robert Laffont / Jupiter, 2002. – 1060 p.
16. Giraud L. L'évolution des formes poétiques au XIX et au XX siècles / L. Giraud. – Nouvelle Revue Pédagogique – Lycée. – 2008. – № 31. – P. 16–25.
17. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
18. La symbolique de Papillon. – Режим доступа : <http://1001symboles.net/symbole/sens-de-papillon.html>
19. Meyrignac Ph. Le Papillon Vert / Ph. Meyrignac. – Toulouse : Editions Hélène Jacob, 2014. – 412 p.
20. Prieur J. Les symboles universels / J. Prieur. – P. : Editions F. Lanore, 2006. – 267 p.

Стаття надійшла до редакції 1 листопада 2016 року